

Отримано: 27 вересня 2021 р.

Прорецензовано: 2 грудня 2021 р.

Прийнято до друку: 3 грудня 2021 р.

e-mail: mariia.losytska@gmail.com

faltan@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2021-12(80)-102-105

Лозицька М. П., Семенюк Т. П. Специфіка літератури та культури пам'яті в романі Уве Тімма «На прикладі мого брата». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. Вип. 12(80). С. 102–105.

УДК: 821.112.2'06-31.09Тімм:[316.64:94]

Лозицька Марія Петрівна,

доктор філософії,

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Семенюк Тетяна Петрівна,

кандидат філологічних наук,

Волинський національний університет імені Лесі Українки

**СПЕЦИФІКА ЛІТЕРАТУРИ ТА КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ
В РОМАНІ УВЕ ТІММА «НА ПРИКЛАДІ МОГО БРАТА»**

Стаття присвячена вивченню специфіки літератури та культури пам'яті в романі сучасного німецького письменника Уве Тімма «На прикладі мого брата». Метою дослідження є розкриття особливостей літератури та культури пам'яті в романі. Мета передбачає вирішення наступних завдань: дослідити взаємозв'язок історичних фактів та художніх елементів у творі; проаналізувати індивідуальну та колективну пам'ять в романі; розкрити важливу роль спогадів у боротьбі з травматичним досвідом. Аналіз роману дозволяє стверджувати, що автор майстерно поєднує в творі документально підтверджені історичні факти зі спогадами. Такий підхід додає зображуваним подіям автентичності та вірогідності, викликає довіру в читача. У Тімма наголошує на тому, що індивідуальні спогади в результаті формують колективну пам'ять, яка є складовою культури. У романі він посилається на свої спогади, а також спогади своєї сім'ї та тих, хто пережив жахи Голокосту. Насамкінець автор підкреслює, що замовчування пережитих подій чи безперервне їх обговорення є способом впоратися з травматичним досвідом минулого. Сам автор бачить у процесі пригадування можливість звільнення від тягаря спогадів.

Ключові слова: література пам'яті, культура пам'яті, меморіальний бум, сімейний роман, роман-пригадування.

Mariia Lozytska,

PhD,

Lesya Ukrainka Volyn National University

Tetiana Semeniuk,

PhD,

Lesya Ukrainka Volyn National University

**SPECIFICITY OF LITERATURE AND CULTURE OF REMEMBRANCE
IN UWE TIMM'S NOVEL «IN MY BROTHER'S SHADOW»**

The article deals with the specificity of literature and culture of remembrance in Uwe Timm's novel "In my brothers shadow". The aim of the study is to reveal the features of the literature and culture of remembrance in the novel. The aim is to solve the following tasks: to investigate the relationship of historical facts and fictional elements in the text; to analyze individual and collective memory in the novel; to reveal the important role of memories to cope with traumatic experiences. Analysis of the novel suggests that the author skillfully combines documented historical facts with memories in the text. This approach gives the depicted events authenticity and credibility, inspires confidence in the reader. U. Timm emphasizes that individual memories form a collective memory, which is part of culture. In the novel, he refers to his memories, as well as the memories of his family and those who survived the horrors of the Holocaust. Finally, the author emphasizes that keeping silent about the experienced events or their continuous discussion is a way to cope with the traumatic experience of the past. The author himself sees in the process of recollection the possibility of liberation from the burden of memories.

Key words: literature of remembrance, culture of remembrance, memorial boom, family novel, recollection novel.

Постановка проблеми. Твердження Н. Ламмерта про те, що кожна культура ґрунтується на пам'яті, охоплює абсолютно всі значимі сфери, в яких пам'ять трактується як процес ідентифікації культури [11]. Сама ж культура як явище є результатом та процесом творення, вона базується на колективній пам'яті, яка, власне, і слугує з'єднувальним елементом між минулим і сьогоденням. На основі цих взаємозв'язків вибудовується вектор культурного розвитку на майбутнє.

У Німеччині ХХІ ст. пам'ять зорієнтована на рекапітуляцію історії ХХ ст., що не викликає здивування, адже цей період наповнений трагічними подіями (спогади про війну, Голокост, вимушену еміграцію тощо), які вплинули на подальший розвиток культури пам'яті не лише в Німеччині, а й в цілому світі. Однак в історії Німеччини ХХ ст. знаходимо і позитивні спогади, які ознаменували демократичні процеси в суспільстві: історія групи спротиву в нацистській Німеччині «Біла троянда», підписання Хартії вигнаних з Батьківщини німців (1950 р.), повстання робітників у Східному Берліні (1953 р.), мирна революція 1989 року та ін.

Усі ці події неодноразово та під різними кутами зору досліджувалися істориками. На сьогодні цілком зрозуміло, що саме відбулося на певному етапі історичного розвитку, бо факти задокументовані, а отже, не викликають сумнівів. Дискусійним лишається питання про те, що саме спровокувало такий розвиток подій та який вплив вони мають на наше розуміння сучасності [11].

У культурі пам'яті виникає питання про те, кому ж належить історія? [11]. Політики вшановують її, історики досліджують, митці розповідають та інтерпретують. Прикметно, що у ХХ ст. саме мистецтво, в тому числі і література, намагаються осмислити історичні події, інтерпретувати факти і явища, визначити їхню роль для подальшого розвитку певної культури.

Зокрема, поява так званого генераційного роману на початку XXI ст. якраз і пов'язана зі спробами літераторів осмислити своє минуле [2]. Як стверджує дослідниця О. Гречешнюк [2], 90-ті роки є переломним моментом в історії Німеччини, що спричинив виникнення такого суспільного явища як меморіальний бум (нім. *Gedächtnisboom*), який характеризувався «не лише опрацюванням історичного матеріалу, поверненням до колективної пам'яті, яку впродовж років політичні діячі намагались витіснити і «забути», але й бажанням збагнути, що саме спричинило злочини та страждання, хто у них справді винен, хто є жертвою історичних обставин, а чий вчинки можна назвати героїчними і які критерії дозволяють це стверджувати [5, с. 239].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. З огляду на те, що після 1989 року з'являється цілий ряд літературних творів, що концептуалізують культуру пам'яті та належать до так званої літератури пам'яті, не викликає здивування й той факт, що вони піддаються ґрунтовному дослідженню та інтерпретації з боку літературознавців. Прикметно, що в цих творах йдеться про спогади часів Другої світової війни та Голокосту. Це обґрунтовується тим, що були ще живі очевидці подій, а отже, вони могли поділитися своїми спогадами [14, с. 183]. Однак, як зазначає Ф. Маркс, писати про такі речі як націонал-соціалізм чи Голокост було непросто, бо передати пережитий жах на папері не завжди видавалося можливим. Окрім того, ці тексти не мали нічого спільного з історичними документами чи архівними даними. Сімейні спогади про трагічні події перекодовувалися, стиралися [14, с. 184]. Зокрема, Г. Вельцер говорить про те, що у сімейних спогадах зберігаються лише нечіткі образи ролей та дій членів цих сімей у часи націонал-соціалізму. Ці історії в пам'яті родин є фрагментарними та розмитими [16, с. 60]. Коли ж ці розповіді стають сюжетом літературних творів, вони набувають художнього забарвлення, піддаються процесу фікціоналізації. Л. Беглі висловлює думку про те, що аби бути переконливим, слід власні спогади переплести з уявою, бо жанр роману передбачає свободу творчості, яка слугує автору психологічною ширмою та, власне, й дає змогу втілити в художньому тексті болючі теми [9, с. 13]. Література тут виступає медіумом, через який і передається культурна пам'ять [3].

Дослідженням теорії культурної пам'яті, різними формами функціонування пам'яті займаються німецькі дослідники Аляйда та Ян Ассмани [1; 7; 8]. У одному з інтерв'ю вони висловлюють думку про те, що культура пам'яті вперше в історії дає змогу згадувати про себе як про колектив, звертаючись при цьому до оґріхів та злочинів у власній історії [7]. Ю. Лотман наголошує на тому, що культурна пам'ять – це творчий механізм, вона – панхронна, протистоїть часу, бо зберігає те, що вже минуло. З точки зору пам'яті, те, що минуло, насправді не минуло. З огляду на це, науковець вважає недоцільним історизм у вивченні літератури, бо він ігнорує роль пам'яті в створенні нових текстів [4].

Культура пам'яті знаходить своє вираження в літературі пам'яті (нім. *Erinnerungsliteratur*). У плані змісту вона реалізується у двох жанрах – література батьків та сімейний роман. Якщо у першому випадку в центрі твору знаходиться конфлікт з батьком, то у другому – інтеграція власного «я» у сімейні відносини. Оповідь охоплює декілька поколінь [8, с. 24–25]. З огляду на це, література пам'яті виконує наступні функції: по-перше, завдяки динаміці фактів та вигадки вона здатна активно сприяти в боротьбі за пам'ять; по-друге, представлені у фіктивному світі спогади дозволяють яскравіше проявитися правді про минуле [13, с. 7]. У зв'язку з цим, література пам'яті стає важливим медіумом для передачі та збереження колективної пам'яті про минуле народу, чим обґрунтовується інтерес до неї.

Мета і завдання дослідження. Серед творів, що концептуалізують культуру пам'яті, а отже, відносяться до літератури пам'яті, важливе місце займає роман Уве Тімма «На прикладі мого брата». І хоч твори автора неодноразово перебували в об'єктиві наукових досліджень [2; 5; 6; 10], метою нашої розвідки є вивчення саме особливостей літератури та культури пам'яті в романі «На прикладі мого брата». Мета передбачає вирішення наступних завдань:

- дослідити взаємозв'язок історичних фактів та художніх елементів у творі;
- проаналізувати індивідуальну та колективну пам'ять в романі;
- розкрити важливу роль спогадів у боротьбі з травматичним досвідом.

Виклад основного матеріалу. Уве Ханс Хайнц Тім – один з найуспішніших німецьких письменників – народився 30 березня 1940 року в Гамбурзі. Історії почали захоплювати його із самого дитинства. Уве Тім належить до найважливіших представників покоління 1968-х рр. У своїх творах автор якраз і опрацьовує цей період, а також звертається до нацистського минулого Німеччини. Окрім того, У. Тім відомий як дитячий письменник [12]. За творчість він отримав численні відзнаки, зокрема, в 1990 р. – Німецьку премію з дитячої літератури, в 2001 р. – Велику літературну премію Баварської академії вишуканих мистецтв, в 2021 р. – премію Pro meritis scientiae et litterarum федеративної землі Баварія та багато інших. Серед найвідоміших творів автора варто відзначити романи «Rot», «Am Beispiel meines Bruders», «Die Entdeckung der Currywurst» та ін.

Зупинимося детальніше на романі «Am Beispiel meines Bruders». В основі твору лежать щоденники та листи брата У. Тімма Карла-Хайнца, який загинув в 1943 р. під Харковом. 18-річний юнак пішов добровольцем на фронт та був сапером німецьких танкових військ дивізії СС «Мертва голова». Книгу Уве Тім написав уже після смерті своєї сестри, що була останньою, хто знав померлого есеївця. Прогнозовано, що в романі автор переосмислює нацистське минуле Німеччини, шукає відповідь на питання про те, чому так сталося, хто винен та яким чином можна було уникнути катастрофи. Прикметно, що У. Тім, який на 16 років молодший від свого брата та мав сестру, що була найстаршою дитиною в сім'ї, пише роман-спогад про події, свідком яких він фактично не був. Усі ті, хто знав брата, міг розповісти про нього та про події Другої світової війни, померли. Очевидно, таке рішення письменника пов'язане з ідеалізацією, розмитістю сімейних спогадів про той період, що унеможливлено об'єктивну позицію щодо того, про що йдеться в романі. Те, що У. Тім, створюючи текст художньої літератури, намагається бути максимально об'єктивним, доводить наявність у романі статистичних даних, посилань на наукові джерела. Зокрема, на с. 100 автор вказує на те, що, коли почав роботу над романом про брата, ознайомився з книгою К. Р. Браунінга «Ganz normale Männer. Das Reserve-Polizeibataillon 101 und die „Endlösung“ in Polen», де зібрано наукові дані, фото про резервний батальйон, призначення якого було винищення євреїв у Польщі. Згідно з даними, члени батальйону могли відмовитися від виконання цього завдання без ризику покарання. Однак лише 12 осіб із 500 відмовилися виконати злочинний наказ. Автор намагався ознайомитися з воєнним щоденником дивізії «Мертва голова», де служив його брат, однак папка в архіві виявилася порожньою. У романі також знаходимо цитату з промови Г. Гімлера

до есеївців у Щецині, що датується 13 липня 1941 р. Завдяки поєднанню художніх елементів з документальними даними У. Тімму вдається надати роману-спогаду повноти змісту та вірогідності. Важливо відмітити, що окрім історичних фактів, письменник цитує в романі авторів, що самі пережили Голокост та намагалися осмислити пережите. Зокрема, він згадує Жана Амері та Прімо Леві. Спогади цих авторів певною мірою підтверджують позицію У. Тімма та надають його особистим спогадам колективного характеру.

Незважаючи на відсутність спогадів живих свідків в творі, У. Тімму вдається переконливо представити історичні факти, розбавивши їх художніми елементами. Твір постає як роман-пригадування, що поєднує в собі особисті спогади автора з розповідями членів сім'ї. Уже на першій сторінці У. Тімму описує свій єдиний яскравий спогад про брата: «*Erhoben werden – Lachen, Jubel, eine unbändige Freude – diese Empfindung begleitet die Erinnerung an ein Erlebnis, ein Bild, das erste, das sich mir eingeprägt hat, mit ihm beginnt für mich das Wissen von mir selbst, das Gedächtnis [...]*» [15, с. 7]. Брат є для письменником своєрідним початком усвідомлення самого себе. Спогади про нього супроводжують автора протягом усього життя, хоч ці спогади і не є його власними. Будучи пізньою дитиною, автор зростає в тіні свого померлого брата, який в пам'яті батьків постає ідеальною дитиною, гідною наслідування: «*Abwesend und doch anwesend hat er mich durch meine Kindheit begleitet, in der Trauer der Mutter, den Zweifeln des Vaters., den Andeutungen zwischen den Eltern. Von ihm wurde erzählt, das waren kleine, immer ähnliche Situationen, die ihn als mutig und anständig ausgewiesen. Auch wenn nicht von ihm die Rede war, war er doch gegenwärtig, gegenwärtiger als andere Tote, durch Erzählungen des Vaters, die mich, den Nachkömmling einbezogen*» [15, с. 8]. Старшій сестрі, як стверджує У. Тімму, так само бракувало уваги батьків. Коли першою дитиною в сім'ї виявилася дівчинка, батько був розчарований, а тому особливо тішився народженням сина через два роки: «*... unser Vater hat mich immer abgelehnt. Im Gegensatz zu Karl-Heinz. Der war ganz der Vater. Die Schwester stand in seinem Schatten. Kaum, daß ihre Wünsche bemerkt wurden, auch von der Mutter nicht, der sonst zugeneigten, gerechten*» [15, с. 48]. Ідеалізація старшого сина в сім'ї пов'язана також із його передчасною смертю: «*Der Bruder, das war der Junge, der nicht log, der immer aufrecht war, der nicht weinte, der tapfer war, der gehorchte. Das Vorbild*» [15, с. 18]. На фоні розповіді про брата, автор зображає історію своєї сім'ї. Фактично, рішення написати про брата означало для У. Тімма написати і про себе, дозволити спогадам відобразитися на папері, прийняти факт власного минулого та минулого своєї сім'ї, що, як відомо, було досить нелегко: «*Und erst mit dem Entschluß, über den Bruder, also auch über mich, zu schreiben, das Erinnern zuzulassen, war ich befreit, dem dort Festgeschriebenen [Eintragungen im Tagebuch des Bruders] nachzugehen*» [15, с. 16–17].

Значна частина спогадів, фактів про той період ґрунтується на листах та щоденникових записах брата. Вони утворюють своєрідну основу твору, переплітаються зі спогадами самого У. Тімма та розповідями рідних. Прикметно, що у цих записах автор не знаходить детального опису подій, боїв, лише сухі факти про переміщення, завдання дивізії. Щоденник позбавлений емоційних нотаток, оцінних поглядів, мова йде виключно про війну: «*Im Tagebuch ist ausschließlich vom Krieg die Rede, von der Vorbereitung auf das Töten und dessen Perfektionierung durch Flammenwerfer, Minnen, Zielschießen*» [15, с. 28]. Згадуючи про вбивства, Карл-Хайнц не намагається якимось чином їх виправдати, у щоденнику немає й натяку на якісь ідеологічні переконання: «*Im Tagebuch des Bruders findet man sich keine ausdrückliche Tötungsrechtverteilung, keine Ideologie, wie sie in dem weltanschaulichen Unterricht der SS vorgetragen wurde. Es ist der normale Blick auf den Kriegsaltag*» [15, с. 91]. Хоча, як зазначає сам автор, у інших щоденниках з війни, які йому вдалося опрацювати, йдеться про пошуки причин, які б дали змогу виправдати як саму війну загалом, так і винищення євреїв зокрема. Насамкінець автор знаходить в щоденнику запис, який, хоч і побіжно, передає ставлення брата до того, що відбувається: «*Hiermit schließe ich mein Tagebuch, da ich für unsinnig halte, über so grausame Dinge wie sie manchmal geschehen, Buch zu führen*» [15, с. 147]. Як бачимо, Карл-Хайнц не вважає за доцільне писати про жахи війни.

Особливо вартим уваги видається один із листів есеївця до батька, де йдеться про його реакцію на бомбардування Гамбурга. Юнак обурюється та називає це війною із жінками та дітьми, що не має нічого спільного з гуманністю. Однак для У. Тімма така позиція брата є незбагненою, бо він не може зрозуміти, яким чином війна в одному місці може бути гуманною, а в іншому ні: «*Es ist schwer verständlich und nicht nachvollziehbar, wie Teilnahme und Mitgefühl im Angesicht des Leids ausgeblendet wurden, wie es zu dieser Trennung von human zu Hause und human hier, in Rußland, kommt. Die Tötung von Zivilisten hier normaler Alltag, nicht einmal erwähnenswert, dort hingegen Mord*» [15, с. 90].

Значну роль в романі автор відводить питанню провини німецького народу за події під час війни та спробам колективно-го самовиправдання за них. Зокрема, батьки У. Тімма шукають виправдання для старшого сина, який пішов добровольцем на війну. У свідомості людей існує своєрідний поділ на тих, хто творив злочини, та інших, які належали до «нормальних» воєнних формувань та були просто використані: «*Die Mistbande, hieß es, die Verbrecher. Der Junge war aber bei der Waffen-SS. Die SS war eine normale Kampftruppe. Die Verbrecher waren die anderen, der SD. Die Einsatzgruppen. Vor allem die oben, die Führung. Der Idealismus des Jungen mißbraucht*» [15, с. 19]. Ще один спосіб такого колективного виправдання ґрунтується на ідеї незнання про злочини, що вчинялися нацистами: «*Davon haben wir nicht gewußt. Die anständige Luftwaffe. Die anständige Marine. Die anständige Wehrmacht. Die anständige Waffen-SS*» [15, с. 98]. Однак найтрагічнішим видається той факт, що основна маса просто мовчала. Навіть тоді, коли вся правда вийшла назовні, вони все-одно мовчали. На думку У. Тімма, у цьому мовчанні вчувався голос совісті, яка натякала на те, що у глибині душі вони таки щось підозрювали, однак не зробили нічого, щоб цьому завадити: «*Fast alle haben weggesehen und geschwiegen, als die jüdischen Nachbarn abgeholt wurden und einfach verschwanden, und die schwiegen abermals nach dem Krieg, als man erfuhr, wohin die Verschwundenen verschwunden waren*» [15, с. 102]. У цьому, власне, автор вбачає трагізм покоління батьків. Війна, замочування очевидного, спроба самовиправдання призвели до деградації та занепаду цієї генерації, яка позиціонувала себе як жертв нацизму: «*Es war nicht nur eine gekränkte, sondern auch eine kranke Generation, die ihr Trauma in einem lärmenden Wiederaufbau verdrängt hatte. Das Geschehen verschwand in den Stereotypen: Hitler, der Verbrecher. Die Sprache wurde nicht nur von den Tätern öffentlich mißbraucht, sondern auch von denen, die von sich selbst sagten, wir sind noch einmal davongekommen. Sie erschlichen sich so eine Opferrolle*» [15, с. 103]. У результаті після війни це покоління втратило все, що мало: політичну та військову міць, навіть власну ментальність, не кажучи вже про ідеологію. З цієї причини воно почувалося ображеним та було ворожим до культури переможців: «*Eine Generation war politisch, militärisch, mentalitätsmäßig entmachtet worden, und sie reagierte beleidigt,*

mit Trotz, Verstocktheit. Später, mit dem Beginn des Kalten Kriegs, stärkten sich wieder die restaurativen Kräfte, aber zunächst, die ersten Jahre nach dem verlorenen Krieg, überlebte der Herrschaftsanspruch noch zu Hause, im Privaten. Und er richtete sich gegen die Kultur der Sieger» [15, с. 68]. Мабуть, саме тому ця генерація знаходила вихід у замовчуванні всього, що стосувалося нацистської Німеччини або ж у постійному обговоренні тих подій. Як стверджує У. Тімма, все залежало від того, наскільки руйнівними були спогади: «Die Vätergeneration, die Tätergeneration, lebte vom Erzählen oder vom Schweigen. Nur diese zwei Möglichkeiten schien es zu geben, entweder ständig davon zu reden oder gar nicht. Je nachdem, wie bedrückend, wie verstörend die Erinnerungen empfunden wurden» [15, с. 99].

Висновки. Отже, роман У. Тімма «На прикладі мого брата» тематизує культуру пам'яті та належить до яскравих зразків літератури пам'яті. У своєму творі автор вдало поєднує як особисті та сімейні спогади про події Другої світової війни, так і підтверджені документально історичні дані. Такий підхід надає особистим спогадам більшої вірогідності та допомагає максимально правдиво відтворити історичні факти.

У романі автор натякає на те, що його власні спогади є складовою частиною спогадів, що формують колективну пам'ять. Однак ця колективна пам'ять про певні події не завжди співпадає з реальним їх перебігом, що, по-перше, пов'язано з небажанням пригадувати травматичний досвід, а по-друге, з прагненням виправдати як себе, так і цілу націю. Однак пам'ять є складовою частиною культури та ментальності, а отже, замовчування не є вирішенням проблеми. На власному прикладі автор доводить, що процес пригадування того, що несе в собі певний травматичний досвід, є свого роду актом психотерапії, що звільняє від тягаря провини та дозволяє примиритися зі своїм минулим та жити далі.

Література:

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. К.: «Ніка-Центр», 2012. 440 с.
2. Гречешнюк О. Генераційний роман у новітній німецькомовній літературі. *Султанівські читання*. 2018. Вип. VII. 2018. С. 157–166. URL: <http://lib.pnu.edu.ua/files/zbirnyky/sultanivski-chytannia-VII-2018.pdf> (дата звернення: 20.09.2021).
3. Довганич Н. Пам'ять, травма і література: способи репрезентації та інтерпретації. URL: <file:///C:/Users/Mariaa/AppData/Local/Temp/3128-8494-1-PB.pdf> (дата звернення: 20.09.2021).
4. Лотман Ю. М. Память в культурологическом освещении. *Избранные статьи* / Ю. М. Лотман. Т. 1. Таллинн, 1992. С. 200–202. URL: <http://www.philology.ru/literature1/lotman-92f.htm> (дата звернення: 20.09.2021).
5. Третевич М. Зміна меморіальної парадигми у суспільно-історичному та літературному дискусії Німеччини 90-х-2000-х років. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Філологічні науки*. 2016. № 2. С. 239–244. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmduf_2016_2_48 (дата звернення: 20.09.2021).
6. Третевич М. Концептуалізація історичної пам'яті в романі Уве Тімма «На прикладі мого брата». *Сучасні літературознавчі студії. Літературний дискурс: транскультурні виміри*. 2015. Вип. 12. 2015. С. 551–559.
7. Aleida und Jan Assmann über Erinnerungskultur „Raus aus den Ideologien!“ Aleida und Jan Assmann im Gespräch mit René Augigah. *Deutschlandfunk Kultur*. Beitrag vom 16.02.2020. URL: https://www.deutschlandfunkkultur.de/aleida-und-jan-assmann-ueber-erinnerungskultur-raus-aus-den.974.de.html?dram:article_id=470457 (дата звернення: 20.09.2021).
8. Assmann A. Generationsidentitäten und Vorurteilsstrukturen in der neuen deutschen Erinnerungsliteratur. Wien: Picus Verlag, 2012. 60 S.
9. Begley L. Zwischen Fakten und Fiktionen: Heidelberger Poetikvorlesungen. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2008. 115 S.
10. Erinnern, Vergessen, Erzählen: Beiträge zum Werk Uwe Timms / hrsg. von F. Marx. Göttingen: Wallstein Verlag, 2007. 254 S.
11. Erinnerungskultur 2010. URL: https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=16cc4f2e-5aaa-3e93-1254-08e815a3050d&groupId=252038 (дата звернення: 20.09.2021).
12. Hielscher M. Uwe Timm. München: dtv, 2007. 192 S.
13. Lee Y. Erinnerungspraktiken in der neuen Erinnerungsliteratur «Erfundene Erinnerung» in den Werken *Im Krebsgang* von Günter Grass und *Austerlitz* von W. G. Sebald: Diss. zur Erlangung des akademischen Grades eines Doktors der Philosophie (Dr.phil.). Konstanz: Universität Konstanz, 2017. 280 S. URL: https://kops.uni-konstanz.de/bitstream/handle/123456789/40560/Lee_2--dkkzejyudw7f7.pdf?sequence=3&isAllowed=y (дата звернення: 20.09.2021).
14. Marx F. Literatur als Erinnerungsmedium: Nationalsozialismus und Holocaust in der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur. *Revista de Filologia Alemana*. 2010. Anejo III. S. 181–193. URL: <file:///C:/Users/Mariaa/AppData/Local/Temp/36596 Texto%20de1%20art%C3%ADculo-37762-1-10-20110901.pdf> (дата звернення: 20.09.2021).
15. Timm U. Am Beispiel meines Bruders. München: dtv, 2007. 155 S.
16. Welzer H. Kumulative Heroisierung. Nationalsozialismus und Krieg im Gespräch zwischen den Generationen. *Mittelweg* 36. 2001. S. 57–73.